

REVIEW / СЫН-ПІКІР / РЕЦЕНЗИЯ

Шәкір Ибраев зерттеуіндегі ғұрыптық фольклор

Ж.Ә. Аймұхамбет

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан Республикасы

ORCID: 000-0002-7061-3000

(E-mail: zhanataias@gmail.com)

Ш. Ибраев. Қазақтың ғұрыптық фольклоры. Монография. Нұр-Сұлтан, ЕҰУ 2021. 252 б.

Көрнекті фольклортанушы ғалым Ш. Ибраевтың қазақтың ғұрыптық фольклорын зерделеген еңбегі қазіргі ғылым үшін маңызды мәселелерді қамтыған бірнеше тараудан тұрады. Бұл тараулардың әрқайсысы күрделі ғылыми сауалдарға жауап беретін талдаулардан түзілген.

Еңбектің кіріспесінде фольклор атауы мен теориясы туралы ғылыми анықтама жүйесі ұсынылған. Ғалым бұл ұғымға жаңаша көзқарас тұрғысынан келіп, фольклордың танымдық, ритуалдық, көркемдік, тәрбиелік мәнін көпқабатты, көпқырлы функциясымен түсіндіреді.

Еңбектің бірінші тарауы фольклордың кешенді сипатына арналып, іштей бірнеше тараушаларға жіктеліп қарастырылған. Фольклордың этнографиямен, антропологиямен және әдебиеттанумен байланысын ғалым саралай көрсетеді. Антропология саласын фольклормен тығыз бірлікте зерттеудің бүгінгі ғылым үшін маңызын дәйектейді.

Екінші тарауда фольклордағы синкретизм және синтез құбылысы туралы теориялық пайым жасалып, фольклор үлгілерінің синтезделуі туралы тың тұжырым ұсынылған. Фольклордың ақындық, жыраулық өнермен, орындаушылықпен тығыз байланысы, арбау, тілек, бақсылар сарынының да наным-сенімге қатысты туындап, фольклормен біте қайнасуы жоғарыдағы синкреттіліктің, фольклордың кешенді сипатының бір дәйегі болмақ. Ғалым сюжет, мотив, көркемдік бейнелеу тәсілдері сияқты элементтердің жанрлық синкретизмге тән екенін атап көрсетеді. Синтездік сипаттың фольклор үшін маңыздылығын негіздейді.

Фольклорлық дәстүр мен ауызша шығармашылық өнер, фольклордағы көркемдік әдіс, қазақ фольклорының зерттелу тарихы, фольклордың көпнұсқалылығы және импровизациялық өнер, көне фольклор, миф туралы тарауларда осы уақытқа дейінгі ғылыми-теориялық тұжырымдар сарапқа салынып, автордың тың түйіндері мен теориялық пайымдары орын алған. Мифтік танымның халық санасында орнығуы және фольклорға сабақтасуы туралы талдамалары ғылыми еңбектің жаңашыл мазмұнын таныта түседі.

Ғалым еңбек фольклоры туралы тарауда мал шаруашылығы мен егін шаруашылығына қатысты фольклор үлгілерінің мәні мен мазмұнына қатысты байыпты талдаулар арқылы салмақты тұжырымдар жасайды. Бұл ғылыми талдаулар ғұрыптық фольклордың табиғатын, бастау көздерін түсіндіру мақсатында жүзеге асқан.

Кітаптың «Ғұрыптық фольклор» деп аталатын көлемді әрі негізгі бөлімі магиялық жанрлар, отбасылық ғұрып фольклоры, үйлену ғұрып өлеңдері және азалау ғұрып фольклорын талдауға арналған төрт тарауға топтастырылған. Бұл төрт тарау іштей бірнеше тараушаларға тармақталып, ғұрыптық фольклордың жекелеген жанрлар ішіндегі ішкі түрлері толықтай зерделенген. Ғалым магиялық және отбасылық ғұрып фольклоры түрлерінің көне дүниетаныммен, наным-сеніммен тығыз байланысты туындағанын ғылыми негізде дәлелдейді. Үйлену ғұрпы құда түсу, қыз ұзату, келін түсіру сияқты үш маңызды оқиғамен белгіленсе, фольклор үлгілері осылармен байланысты орындалатын сөз және әрекет түрінде туып, қалыптасатынын ғалым өз зерделеуінде жүйелі талдаулар арқылы бекіте түседі.

«Азалау ғұрып фольклоры» деген атау – Ш. Ибраевтың төл тұжырымы. Фольклордың бұл түріне қатысты әлемдік фольклортанудағы теориялық пайымдарға сүйене отырып, ұлттық ерекшелікті екшей көрсетуі еңбектің тың сипатын танытады.

Қазақ фольклорын, оның ішінде ғұрыптық фольклорды зерттеуде жаңашыл тұжырымдар ұсынып, теориялық мәселелерді жүйелеген Шәкір Ибраев еңбегінің ғылыми маңызы зор. Ғалымның «Қазақтың ғұрыптық фольклоры» атты кітабы – ұлттық қана емес, әлемдік фольклортануда да маңызды теориялық тұжырымдар қалыптастырған салмақты зерттеу еңбек.

Шәкір Ибраев – фольклортанудың ірі өкілі ғана емес, қазіргі жаһандану жағдайындағы әдебиеттанудың дамуында айрықша ізденісімен белгілі ғалым. Ғалымның «Абай феномені», «Абайдың ақындық бейнесі» зерттеулері ақын мұрасын структуралық-феноменологиялық әдіс тұрғысынан жаңаша зерделеуімен әдебиеттануымыздың арнасын кеңейтті.

Ғалымның «Қазақтың ғұрыптық фольклоры» атты іргелі зерттеуінің кіріспе сөзі фольклор атауы мен теориясын жүйелеуден басталады. Бұл зерттеуін: «Фольклордың әлеуметтік мәні мен қоғамдық қызметі, мазмұны мен құрылымы заман талабына сай түрлі өзгерістерге түсіп, тарихи дамудың әр қилы өткелінен өткен. Осыған сәйкес фольклорға берілетін анықтама мен тұғырнама да *фольклортану* ғылымының тарихында болған емес. Оның басты себебі ең алдымен, фольклордың *көпқабатты* және *көпқырлы* құбылыс болуында, әрі оны зерттейтін ғылымның тұғырнамасы мен әдістемелік негіздерінің өзгеріп отыратындығында» (3-б.), – деп фольклордың өзіндік ерекшелігін сөз етуден бастайды. Фольклор табиғатының күрделілігіне, әлеуметтік мәні мен халық өмірінде алатын орнына, атқаратын қызметіне назар аударуды басты міндет деп санап, оның жалпы сипаттамасын мынадай тұжырымдама арқылы жинақтап көрсетеді:

«– фольклор – халықтың ауызша сөйлеу әрекетінің (речевая деятельность) айрықша түрі;

– фольклор халықтың дүниетанымына сәйкес рухани-мәдени құндылықтарын ауызша дәстүр аясында тұтастай да, жекелеген белгілері бойынша да жинақтайды;

– фольклор қоғамда, көркемдік, тәрбиелік, танымдық және қолданбалы практикалық (утилитарлық) қызметтер атқарады;

– фольклорда ауызша тіл ұстартудың қызметі тұрмыспен, наным-сеніммен, ғұрыппен және халық өнерінің өзге де түрлерімен (музыкалық, сахналық орындау, мәнерлеп айту, суырып салу, жырлау) синкретті бірлікте көрінеді» (3-4 беттер).

Ш.Ибраев жинақтай көрсеткен бұл тұжырымдама фольклор табиғатын толық ашады. Ғалым «фольклор» терминіне қатысты да өзіндік зерделеуін ұсына отырып, XX ғасыр басында фольклорды жинап-зерттеуде көркемдік шарт басты орында тұрғанын, сол себепті кеңестік дәуірде «халық ауыз әдебиеті» деген мағынада қолданылғанын айтады. Бұл мағына фольклор үшін тарлық ететінін дәлелдей келе фольклордың танымдық, қолданбалы практикалық қызметі басым екенін, одан эстетикалық және өнерлік қызметі бөлініп шыққанын дәйектейді. Ғалым өзі арнайы зерттеу нысанына алған ғұрыптық фольклордың ерекшелік сипаттарын оның теориялық мәселелерімен ұштастыра қарастырады.

Кітаптың бірінші тарауында ғалым фольклордың кешенді сипатын жан-жақты талдау нысанына алады. Бұл кешенді сипат фольклортанудың пәнаралық байланысын көрсететінін әрі оның дамуына және жаңа теориялық-әдістемелік ізденістерге жол ашатынын дәйектейді.

Фольклортанудың этнографиямен сабақтастығына назар аударғанда «сөйлеу әрекетінің ішкі құрылымы, символдық және таңбалық мәні, сөйлеудің дағдыға енген әлеуметтік астары мен қайталанатын себептерін» (11-бет) фольклортану зерделесе, этнография олардың деректілік сипатына назар аударатынын атап көрсетеді. Ғалым сондай-ақ «Этнографияның қалыптасу тарихында ауызша дәстүр ең басты мәлімет көзіне айналды. Этностың тарихи жады, дүниетанымы, мәдениеті, тұрмысы туралы деректер сол этностың өкілдерінен жазылып алынғандықтан ауызша дәстүрдің өзіне айрықша мән беріле бастады. Әкеден балаға, ұрпақтан ұрпаққа өткеру тәжірибесінде халықтың тарихи жады мен мәдениетінің сабақтастығын ауызша дәстүрдің қамтамасыз ететіні дәлелденді. Халықтың ауызша сөз өнері де осы дәстүрдің ішінен орын алды», – деп тұжырымдайды (11-бет). Осы себептен де фольклортану кейде этнографияның бір саласы ретінде қарастырылғанына басқа да ғалымдар еңбектерінен дәйектер келтіреді.

Қазіргі гуманитарлық ғылымда антропологиялық әдіс басымдық алуда. Антропологияның басқа гуманитарлық ғылым салалармен байланысына баса назар аудару, сөйтіп мәдени антропология арнасын жаңа ғылыми ізденістермен байыту ХХ ғасырдың орта тұсынан бастау алғаны белгілі.

Фольклортанудың да осы негізде өзіндік орны бар екенін көптеген ғалымдар өз назарларынан тыс қалдырмайды. Ш.Ибраев «Фольклортану ғылымы үшін антропологияның қол жеткізген нәтижелерінің мәні аса зор» екенін былайша жүйелеп көрсетеді:

– Фольклор – халықтың сөйлеу әрекетінің бір түрі, сондықтан ол тілмен, дәстүрмен, қалыптасқан әлеуметтік ортамен байланысты;

– Фольклор – қоғамның даму үдерістерімен біте қайнасып жатқан рухани құбылыс болғандықтан, онда әр адамның табиғатын танытатын өзгешеліктері мен әлеуметтік ортаның жалпыға бірдей шарттары бірлікте көрініс табады. Сонда фольклор жеке адам мен социумның арақатынасын табиғи сабақтастықта айғақтай алады (13-бет).

Ш. Ибраевтің бұл теориялық тұрғыдағы дәлелді тұжырымдары фольклордың кешенді сипатын барынша танытады. Осы тұжырымдарды саралай келгенде антропологияның адам тұлғасы арқылы дәстүрлі мәдениетті зерделеп, салыстырмалы талдауға ден қоятынына көз жеткізе түсуге болады. Салыстырмалы талдау арқылы антропология әлемнің түрлі халықтары фольклорында ұқсастықтардың болу себептерін анықтауда жаңа нәтижелерге қол жеткізгеніне қазіргі көптеген зерттеулер дәлел бол алады.

Ш. Ибраев «Құрылымдық антропология» еңбегінің авторы француз ғалымы К.Леви-Стросстың миф структурасын талдаудағы тәсілін тілге тиек ете отырып, антрополог ғалымдардың фольклорлық шығарма құрылымын тарихи даму кезеңдеріне қарай жүйелеуге ықпал еткенін дәлелдейді. Миф логикасын және мифтік бейнелеудің әлеуметтік-тарихи ерекшеліктерін түсіну фольклор поэтикасының тарихи кезеңдерін ажыратуға ықпал ететінін Ш. Ибраев шегелей айтады. Фольклордың дүниетанымдық және психологиялық аспектілерін түсінудің маңызы зор екені белгілі. Ал, бұл тарапта антропологияның ролі маңызды.

Мәдени-антропологиялық мектептер фольклорды және әдебиетті антропологиялық шеңберде қарастыруды түрлі қисындармен негіздеп келеді. Ш. Ибраев халық мұрасын антропология ілімі қағидаларымен байланыстырғанда негізді қисындар мен дәлелді тұжырымдарға назар аударады да, өзіндік тың тұжырымдарды алға шығарады.

Фольклортанудың антропологиямен байланыстын саралағанда ғалым адамтану ғылымының өркен жайған дербес саласы екеніне ерекше назар аудара келе фольклордағы сөз және ауызша сөйлеу табиғаты өз алдына даралай зерттеуді қажет ететінін ескертеді.

Фольклортанудың әдебиеттану ғылымымен сабақтастығы екеуін де филологиялық пән деп танитын қалыптасқан дәстүрге байланысты екенін айта келе Ш. Ибраев бұл әсіресе Кеңес одағы құрамында болған елдер ғылымына тән дейді. Әрине, екеуі де сөз өнеріне қатысты болғандықтан туыстас бола алады. Алайда фольклордың өзіндік функциясы және әдебиеттің өзіндік бағыты бар. Ш. Ибраев екі саланы өзара өзектестіретін сөздің қызметіне ерекше тоқталады да, қалай болғанда да фольклортану дербес сала ретінде қарастырылуы керектігін дәйектейді. Аталған екі саланы пәнаралық байланыс тұрғысынан қарастыру бірден бір дұрыс бағыт екенін ескертеді. Бұл ғылымның кешендік сипатын этнография, антропология, әдебиеттанумен байланысы арқылы сипаттай отырып: «Фольклортанудың кешендік сипаты оны байытатын, пән ретінде жетілдіретін, ғылыми парадигмасын жаңа арнаға бұратын маңызды өріс» деген салмақты қорытынды жасайды (21-бет).

Фольклор туралы пайымдау ондағы синкретизмді және синтез құбылысын аттап өтпейді. Фольклордың синкреттілігі бұл ғылым саласына қатысты зерттеулерде баса айтылады. Ғалым зерделеуінде бұл мәселе магиялық түсінік және соған қатысты ритуалдармен байланысты қарастырылады. Бұл аталғандар фольклордың тұрмыстық, дүниетанымдық тұрғыдағы функционалдық қызметін айғақтайтыны айтылады. «Фольклор синкретизмі сөздің әдет-ғұрыптан, наным-сенімнен, танымдық және тұрмыстық ұғымдардан және әрекеттерден бөлінбеген біртұтас белгілерін сипаттайды» дей келе фольклор жанрларының бір-бірінен ажырамағандығы, басқа өнер түрлерімен бірлікте атқаратын қызметі де оның синкретті табиғатына тән екенін тұжырымдайды (24-бет). Синкретизм мен синтезді ажырата білу керектігін ескертіп, фольклордағы синтез құбылысын екшеп көрсетеді. Синтездің бөлшектерді біріктіріп, тұтастықта қарастыратын ұғым екеніне назар аудара отырып, оны фольклорда жанрлардан бастап, көркемдік-тілдік құралға қатысты деңгейлерде байқауға болатынын дәйектейді. «Алпамыс батыр» жырындағы Алпамыс пен Бадамшаның айтысы, «Қыз Жібек» жырындағы Төлегеннің алты қазбен қоштасуы, Қыз Жібектің Төлегенді жоқтауы, Ақжүністің Қартқожақты, Қобыландының Қарлығаны шешендік толғаумен сөзден тоқтатуы – эпикалық жырларда бірнеше фольклорлық жанрдың бірігуін және олардың эпикалық бейнелеу заңдылығына бағындырылғанын танытатын мысал болса, ғалым осы ерекшеліктің синтез құбылысы екенін бекіте түседі. Фольклорда жанрлар синкретизмінен сақталып келе жатқан белгілер, екінші жағынан жанрлық дамудың синтездік түзілісін байқататыны да ғалымның тың тұжырымына жатады. Фольклорлық эпосқа қатысты синкретизмнен гөрі синтездік бірлестіруді қарастыруды жөн санаған ғалым бұл ойын: «Эпикалық жанрлардағы мақал-мәтелдер, ғибрат, өсиет сөздер, сондай-ақ трансформациялық өзгерістерге ұшыраған миф пен мифтік сюжеттер де синтездік түзілістердің нәтижесінде орын алған құбылыстар» (31-32 беттер) деп түсіндіреді. Бұлардың ара жігін ажыратудың оңай емес екенін, өйткені жанр динамикалық өзгерісте болатындықтан синтездік құбылыстың да сипаты өзгеріп отыратынын ескертеді. Сондай-ақ мұндай құбылыс ертегілерге де тән екеніне тоқталады. Ертегілердегі жұмбақ айту және оны шешу кейде тұтастай сюжеттерді құрайтыны ғалым зерделеуінен тыс қалмайды. Ш. Ибраевтың фольклортанудағы аса құнды тұжырымының бір тармағы синкретизм мен синтезге қатысты. Егер синкретизм «әу бастағы идеологиялық дүниетанымның тармақталмаған біртұтас көрінісінің айғағы болса, синтез көркемдік мақсаттағы ізденістер нәтижесі» (32-бет). Синкретизм әлсіреген тұста өнер мен жанр түрлерін бірлікте қолдану синтездік сипатқа ауысады. Ғалым «көзбен көріп, құлақпен тыңдауға фольклордың синтездік сипаты қолайлы» деп қорытады (32-бет).

Фольклордың көпнұсқалылығы туралы ғалымның ой-пікірі фольклортанушы ғалымдар тұжырымдарымен сабақтасып қана қоймай, өзіндік тың ізденіс нәтижелерін де негіздеуімен ерекшеленеді. Фольклордың көпнұсқалылығы, импровизациялық өнер, фольклордағы көркемдік әдіс теориялық пайымдармен дәйектеліп, жаңаша көзқараспен жүйеленіп беріледі.

Ш. Ибраев ұлттық ғұрыптық фольклорымызды бірнеше ірі тақырыптарға жіктеп қарастырады. Ғалым фольклорлық дәстүр мен ауызша шығармашылық өнерді тереңдей талдап, «фольклордың фольклор болуы – оның ауызша шығармашылық дәстүрмен біте қайнасып жатқаны көркемдік, танымдық, тәрбиелік, ғұрыптық, психологиялық шарттармен әдіптелуінде» деп түйіндейді (38-бет)

Қазақ фольклорының зерттелу тарихына тоқталғанда ғалым фольклордың жиналуы, қағаз бетіне түсуі, жариялануы туралы деректерге шолу жасап қана қоймай, бұл ғылым саласының даму, қалыптасуына үлкен үлес қосқан тұлғалар есімі мен еңбектеріне арнайы тоқталып, жан-жақты талдау жасайды. Сөйтіп ұлттық фольклортанудың бастау көздерін, әр еңбектің атқарған рөлін саралап көрсетеді. Бүгінгі фольклортанушы ғалымдар, жас зерттеушілер еңбектеріне де тоқталып, олардың маңызды жақтарын атайды. Осы бағыттағы пайымдаулары ары қарай көне фолькор туралы тұжырымдарға жалғасады. Көне фольклордың зерттелуінде этнографиялық және антропологиялық ізденістердің маңызды орын алатынын алға тартады. Тотемизм, магия, анимизм, ғұрып сияқты терминдік ұғымдарды түсіндіре отырып, мифтік таным негіздерін сөз етеді. «Ғұрып – миф мазмұнынан туындайтын, реттелген тұрақты іс-әрекеттердің жинақталған үлгісі. Мифтің идеологиялық күші мифке деген сенім мен ғұрыптардың дер кезінде атқарылуымен тығыз байланысты» (137-бет) екеніне тоқталады. Көне фольклорда айқын көрінетін, белсенді рөл атқаратын мифтің өзіндік табиғатын барлай келе, байырғы танымның ғұрыптық рәсімдерді қалыптастырудағы және орындаудағы өзіндік мәнін ашады.

«Фольклор прагматикасы арқылы салт, әдет-ғұрып, наным-сенім, мифтік түсініктер, ахлақ (адамгершілік) нормалары – әлеуметтік сипатқа ие» (139-бет) болатынын атап көрсете отырып, «Сөйлеу актісінің фольклорда бірлескен формада атқарылуы, бір жағынан ұқсас жағдайдың қайталанатынын, екінші жағынан оның әлеуметтік статусын көрсетеді» деп тұжырымдайды (139-бет).

Ш. Ибраевтың ғұрыптық фольклорды зерделеуде мифологияға арнайы тоқталып, оның фольклормен байланысын түсіндіруі ғалымның пәнаралық ықпалдастықты пайымдау ерекшелігін танытады.

Миф, мифология туралы бірнеше ғасырға тиесілі пікір, көзқарастар барын білеміз. Бұл көзқарастардың дені танымдық негізбен байланысты болып келеді. Ғалым Ш.Ибраев та «ертедегі адамдардың ойлау ерекшеліктеріне сәйкес қоршаған орта, табиғат пен қоғам туралы ұғымдардың жиынтығын *мифология* (грекше – *mythology*) деп атау қалыптасқанына» (142-бет) назар аудара отырып, адамның көне заманнан бастап өзін қоршаған ортаға қарым-қатынасын, оның өзіне әсерін сезініп, сол бойынша бір қорытынды шығаруға және жүйелеуге қол жеткізгенін айтады.

Адамға тән сезіну, ойлау, ерікті әрекет болмысы қоршаған ортаны толығымен жинақтауға негіз болатыны туралы тұжырымдарды алға тарта отырып, әуелі бейсанада орныққан мифтік бейнелер мен эмоциялық ахуал уақыт өте келе санаға ауысқанын, біртіндеп тілдік жүйеге түскенін ғалым қисынды түрде тұжырымдайды. Яғни санада туындағын ой-танымның заттанған көрінісі тіл деп қорытынды жасайды. Бейсаналы, саналы әрекеттердің тұтасуы мифті туындатады. Сөйтіп көне миф адам баласының психикасымен, ойлау жүйесімен, тілмен байланысты болып, бірнеше аспектідегі зерттеу нысанына айналады. Ғалым бұл аспектілерді былайша жүйелеп ұсынады:

– бейсана мен сана деңгейіндегі миф ұғымын психологтар мен антропологтар зерттейді;

– мифтің тіл, таңба, символға қатысын фольклортанушылар қарастырады.

Мифтік шығармашылықта алғашқы қауымдық құрылыстағы адамзаттың дүниені тануы, түсінуі, қабылдауы және түсіндіруі жүзеге асты. Ш. Ибраевтың тұжырымына сүйенсек, фольклор мен көркем өнердің дамуына арқау болған негізгі ұғымдардың бірі осы болмақ. Көркем бейнелеудегі суретті сөздер мен алуан тәсілдер, метафоралар мен

символдар, толықтай айтсақ, көркемдік-бейнелілік жүйе мифтік дәстүрден бастау алады. Ғалым бұл қорытындысын қисынды талдаулар мен дәйекті мысалдармен негіздейді.

Ғалым ғұрыптық фольклорға қатысты ғылыми талдамасын осындай жүйемен тарқата келе әуелі еңбек фольклорына тоқталады.

Терімшілік пен аңшылық тіршілік ету көзі болып келген алғашқы қауым адамдары енді күнкөрістің еңбек етуге негізделген түрлеріне ойысады. Міне, осы тұстан бастап шаруашылықпен айналысу басымдық ала бастайды. Ғалым шаруашылыққа бейімделген адамның ендігі айналысар кәсібін танытатын фольклор үлгілерін табиғи процестермен тығыз байланыста жіктеп көрсетеді.

«Алғашқы қауым адамының қоршаған ортадан бөліп алған бастапқы ұжымдық практикалық қызметінің негізгі нәтижесі – реттелген шаруашылық. Бұл үдерістің еңбек құралының жетілуімен, жануарларды қолға үйрету дағдысымен байланысты материалдық, тәжірибелік аспектісін өз алдына қойғанда, рухани өмірге әкелген өзгерісі де айтарлықтай болды. Адамның ықыласы бұрынғыдай сыртқы дүниеге, жабайы тіршілікке ғана емес, қоғамның ішкі болмысына, шаруашылықты ұйымдастыру ісіне ойысты. Ал бұл болса, қоғам дамуының заңдылықтарын жинақтайтын алғышарттардың бірі еді» (166-бет), – деп атап көрсете келе қазақтың дәстүрлі еңбек үдерісі маусымдық өзгерістерге орайластырғанын айтады. Алайда, шаруашылыққа қатысты фольклорда жанрлық түрлер маусымдық белгілерге қарап жіктелмейтінін де дәйектейді. Оның орнына ғұрыптық магиялық ерекшеліктері молынан орын алатынына назар аударып, мал шаруашылығы мен егін шаруашылығына байланысты фольклор жанрларында киелілікке сену, табиғаттағы тылсым күштерге жалбарыну басым екенін айтады. Ғалым фольклор үлгілерін зерделей отырып атап көрсеткендей: «Тілеу, сұрау, жалбарыну, сыйыну, кейде қорқыту, кейде мадақтау, тіл-көзден сақтау, қорғау, тыйым орындау сияқты магиялық мәні бар іс-әрекеттер мен сөз тізбелері тылсым дүниедегі ие, кие, желеп-жебеуші, қамқоршы немесе зиянкес күштерге бағытталады» (167-бет). Фольклор туындыларының, оның ішінде ғұрыптық, маусымдық фольклордың күллі жаратылыс нысандары мен тіршілік иелерінің иесі мен киесі бар деп сенуі және ол сенімдеріне қатысты ритуалдардың сөзбен, магиялық әрекетпен орындалуы фольклордың синкреттілігінің бір көрінісі. Ш. Ибраев тұжырымы бойынша бұл еңбек фольклорының көнелігін танытатын сипат.

Ш. Ибраев мал шаруашылығы мен егін шаруашылығы туралы зерделеуін ғұрыптық сипатпен байланысты кешенді түрде қарастыра келе, көне ғасырлардағы тұрмыс-тіршіліктің дүниетаныммен тығыз астасып жатқандығын көрсетеді.

Ғұрыптық фольклор жанрларына келер болсақ, Ш. Ибраев жүйелеуінде магиялық жанрлар, отбасылық ғұрып фольклоры, үйлену ғұрып фольклоры және азалау ғұрып фольклоры болып аталып-түстеледі. Магиялық жанр түрлеріне топтастырылған бәдік, арбау, бақсы сарыны, алғыс (бата), қарғыс – дүниетаныммен тығыз байланысты туындаған түрлер. Бұл жанр түрлері туралы ғалым: «Неолит дәуірінің наным-сенімімен байланысты пайда болған көне фольклор үлгілерінің қатарында практикалық, утилитарлық қызметі басты орында тұратын, сөздің магиялық әсерлі күшіне негізделген жанрлар» деп анықтай түседі. Бұл аталған жанрдың ерекшеліктеріне тоқталғанда сюжеттік құрылымын, мотивтердің орналасу тәртібін былайша көрсетеді:

А) Тылсым күш иелеріне қайрылу;

Ә) Тылсым күш иесін нәтижелі әрекетке бағыттау;

Б) Магиялық сөз бен әрекеттің нәтижесін қорытындылау (182-183 беттер).

Бұл аталған мотивтер белгілі бір тәртіппен орналасып, арнайы ережемен орындалады. Өйткені тылсым күш иелерімен байланысу, оларды өз айтқандарына көндіру өте қиын. Адамға қаскөй күш иелеріне жалыну, жалбарыну немесе оларды сескенту, қорқыту сарыны магиялық жанрға тән басты мазмұн екендігін айта отырып, наным-сенімнен туындаған мұндай фольклордың мән-маңызын танытады. Мифтік түсініктің ғұрыптық рәсімге айналуына мысал ретінде хикаялық әңгімелер мен магиялық жанрлар арасындағы байланысты атап көрсетеді. Хикаялық әңгімелерге арқау болған магиялық жанр мотивтері екенін дәйектейді. Магиялы сөз арқылы тылсым күшке әсер ету сарыны бәдік, арбау сияқты ғұрыптық фольклор үлгілерінде, сондай-ақ бақсы сарынында, алғыспен қарғыста маңызды орын алатынын талдай отырып, олардың орындалуындағы дербес ерекшеліктерді таныту мақсатында ғалым халықтық дүниетанымға жүгінеді.

Ғұрыптық фольклор жанрларының бір тармағы отбасылық ғұрып фольклоры болса, ғалым ол туралы: «Отбасылық фольклордың мифтік дүниетанымға арқа сүйейтін түпкі идеясы және оның ғұрыппен байланысты функциясы тарихи дамудың нәтижесінде қалыптасқан. Оның жанрлары мен жанрлық түрлерінің басын қосып біріктіретін белгілері үй-ішіне, адам өмірінің маңызды оқиғаларына (туу, үйлену, өлім) қатысты болғандықтан ғана емес, алдымен тарихи-идеологиялық қызметі бойынша біртұтас құрылымдық жүйе құрайды. Отбасылық ғұрып фольклорының о бастағы біріктіруші дінге (центральное) идеясы бір негізден тарайды», – дейді (210-бет). Сөйтіп ғұрыптық фольклордың бұл түрі де мифтік дүниетанымнан бастау алып, бір орталық идеядан өрбитінін көрсетеді. Отбасылық ғұрып фольклорының ішкі жанрлары ретінде әлпештеу ғұрып өлеңдері, бесік жыры, сәбилік ғұрып өлеңдеріне талдау жасағанда бір кезеңнен екінші кезеңге немесе бір шекарадан екінші бір шекараға өтуге байланысты нанымнан туындаған сөз бен әрекет назарға алынады. Ғалым шет елдік ғалымдар тұжырымдарын өзіндік қисындармен салыстыра қарайды.

Отбасылық ғұрып фольклорының келесі бір саласы – үйлену ғұрып өлеңдері. Адам өмірінің маңызды бір кезеңі, ұлттық салт-дәстүріміздің айрықша бір бөлігі саналатын үйлену ғұрып өлеңдерін Ш. Ибраев жар-жар, сыңсу, тойбастар, беташар деп жүйелеп қарастырады. Жалпы үйлену ғұрпы құда түсу, қыз ұзату, келін түсіру сияқты үш маңызды оқиғамен белгіленсе, фольклор үлгілері осылармен байланысты орындалатын сөз және әрекет түрінде туып, қалыптасатыны ғалым зерделеуінде жүйелі талдауға арқау болған.

Адам өміріне қатысты фольклор жанрын «Азалау ғұрып фольклоры» деп атау Ш. Ибраев тұжырымына тән. Ғұрыптық фольклордың бұл түрі іштей естірту, көңіл айту, жоқтау болып бөлінеді. Адам дүниеден өткенде орындалатын рәсімдер әлемдегі бар халыққа тән. Алайда әр халық фольклорының өзіндік ерекшеліктері бар.

«Қазақтың аза тұту дәстүрінде фольклорлық шығармалардың жерлеу ғұрыптармен (оқшалау, жуу, жерлеу т.б.) қоса қабат жүрмейтіні байқалады. Оның өзіндік себептері жоқ емес. Өлікті жөнелтуде ислам дінінің шарттары сөз бен ғұрыптың қатар қолданылуына, байырғы түсініктердің ашық орын алуына жол бермейді. Сондықтан да ғұрыптық фольклор жерлеу салтында жанамалы түрде көрініс тапқан» (236- б.), – деп, Ш. Ибраев бұндай ерекшелік себептерін анықтап көрсетеді. Сондай-ақ аза тұту фольклорында көңіл-күйге, саз-әуенге, бейнелі сөзге баса назар аударылатынын, бұл азалау ғұрып фольклоры мәтіндерінің көркемдік қызметіне айрықша мән берілуінің мысалы екенін атап өтеді. Ғалымның ерекше тоқталып, айрықша айқындай айтқан тұжырымына келер болсақ, естірту, көңіл айту және жоқтау өлеңдерінде ғұрыпты бұлжытпай орындау емес, тыңдаған қауымға ұнайтын әсер ететін сөз айтуға баса мән беріледі, сондықтан

лиризмге, тыңдаушы жүрегіне жететін жүйелі де әсерлі, көркемдік қуаты мол сөз бұл жанрдағы өлеңдердің әлеуметтік мәнін арттырады (237-б.).

Қазақтың ғұрыптық фольклоры – зерттелуі жағынан кенжелеп қалған сала. Бұл саланың зерттелуінде кейінгі фольклортанушылар бірсыпыра ізденістерге жол ашты. Ғұрыптық фольклорды зерделеуде этнография, антропология, психология сияқты пәндердің әдіс-тәсілдерін ескеру, сөйтіп кешенді зерттеу жүргізу тиімділігін Ш. Ибраев өз зерттеулерінде баса айтады. Кеңестік саясат ықпалымен фольклор тек әдебиеттану ғылымының әдіснамасымен зерттелгенін, сол себепті поэтикалық тұрғыда қарастыру басым болғанын, бұлайша зерттеудің фольклор табиғатын толық таныта алмайтынын ескерте отырып: «Қазақтың ғұрыптық фольклорының жаратылысы, арғы дәуірлерден келе жатқан өзгешелігі, тарихи даму жолдары бір ғана тарихи даму жолдары бір ғана тарихи поэтиканың ауқымына сыймайды. Оған антропологтардың көзімен қарау – берісі ұлттық және түркілік контексте, арысы жалпыадамзаттық мәдени даму аспектісінде жинақтауға мұрындық болары сөзсіз» (205-б.), – деп фольклортанудың заманауи әдіснамасын алға тартады.

Қорыта айтсақ, ғұрыптық фольклорды зерттеуде жаңашыл тұжырымдар ұсынып, теориялық мәселелерді жүйелеген Шәкір Ибраевтің еңбегі қазақ фольклортануында ерекше орын алады. Ғалымның «Қазақтың ғұрыптық фольклоры» атты іргелі еңбегі тек ұлттық шеңберде қалып қоймай, әлемдік фольклортануда да өзіндік орны бар маңызды теориялық тұжырымдар қалыптастырған зерттеу деп айта аламыз.

Zh.A. Aimukhambet

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

ORCID: 000-0002-7061-3000

(E-mail: zhanataias@gmail.com)

Ritual folklore in the research of Shakir Ibraev

Sh. Ibraev. Kazakh Ritual Folklore

Nur-Sultan, ENU, 2021. 252 p.

Summary of the review. The work of the renowned folklorist Sh. Ibraev is a comprehensive scholarly work addressing key issues in the study of *Kazakh Ritual Folklore*. Each chapter proffers solutions to complex theoretical and practical problems.

The preface provides a systematic definition of folklore, approaching it from a new perspective and highlighting its cognitive, ritual, artistic, and educational functions.

The first chapter is dedicated to the complex nature of folklore, exploring its connections to ethnography, anthropology, and literary studies, and emphasizing the importance of integrating anthropology into folklore research.

The second chapter provides a theoretical interpretation of syncretism and synthesis in folklore. Ibraev discusses the interplay between folklore and the performance traditions of akyns and zhyraus as well as ritual elements such as incantations, blessings, and shamanic chants. He identifies plot, motif, and artistic techniques as markers of genre syncretism.

Subsequent chapters analyze oral creativity, artistic methods, the history of Kazakh folklore studies, multivariance, improvisation, ancient folklore, and myth. The author examines the deep roots of mythological consciousness in the worldview of the Kazakh people and its integration into folklore.

In the chapter on labor folklore, Ibraev studies examples related to animal husbandry and agriculture and draws conclusions about their meaning and origin in ritual practices.

The central section, "Ritual Folklore," includes four chapters on magical genres, family rituals, wedding songs, and funeral rites. Each chapter is divided into subsections detailing genre subtypes. The author demonstrates that magical and family rituals stem from ancient beliefs. Wedding rituals such as betrothal (*kudalyk*), the bride's departure (*kыз узату*), and her reception into the groom's home (*kelin tusiru*) – are shown to give rise to specific verbal and performative works.

Ibraev introduces the concept of "Funeral Ritual Folklore" as an original scholarly category, drawing on global theories while emphasizing Kazakh distinctiveness. His systematization of theoretical problems and innovative conclusions hold major value for both Kazakh and world folklore studies.

The monograph *Kazakh Ritual Folklore* (Kazakhting guriptik folklorı) presents fundamental theoretical foundations of Kazakh and international folklore studies.

Keywords: Sh. Ibraev, folklore, mythological consciousness, beliefs, syncretism, synthesis, ritual folklore.

Ж.А. Аймұхамбет

*Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилёва, Астана,
Республика Казахстан.*

ORCID: 000-0002-7061-3000

(E-mail: zhanataias@gmail.com)

Обрядовый фольклор в исследовании Шакира Ибраева

**Ш. Ибраев. Казахский обрядовый фольклор (Қазақтың ғұрыптық фольклоры).
Монография. Нур-Султан, ЕНУ, 2021. 252 с.**

Краткое содержание рецензии. Монография видного учёного-фольклориста Ш. Ибраева посвящена изучению казахского обрядового фольклора, анализу ключевых проблем современной фольклористики.

В предисловии представлена система научных определений теории фольклора и основных понятий, которые рассматриваются с новой современной позиции. В монографии раскрываются познавательные, ритуальные, художественные и воспитательные значения фольклора, отмечаются его многослойные и многогранные функции.

Первая глава труда посвящена комплексному характеру фольклора и включает несколько подразделов, где достаточно подробно раскрывается связь фольклора с этнографией, антропологией и литературоведением, обосновывается важность изучения антропологии в единстве с фольклором для современной науки.

Во второй главе предложено теоретическое осмысление явлений синкретизма и синтеза в фольклоре, сформулированы новые выводы о синтезировании фольклорных образцов. Тесная связь фольклора с искусством акынов, жырау и исполнительством, а также то, что заклинания, благопожелания и шаманские напевы возникают в контексте верований и сливаются с фольклором, служит одним из доказательств упомянутого синкретизма и комплексного характера фольклора. Учёный отмечает, что такие элементы, как сюжет, мотив и художественные приёмы изображения, характерны для жанрового синкретизма.

В главах о фольклорной традиции и устном художественном творчестве, художественном методе в фольклоре, истории изучения казахского фольклора, многовариантности

фольклора и импровизационном искусстве, древнем фольклоре и мифе подвергнуты анализу многие важные научно-теоретические положения и представлены новые выводы и теоретические суждения автора. Доводы об укоренении мифологического сознания у народа, его сопряжение с фольклором подтверждают научную новизну монографии.

В главе о трудовом фольклоре учёный посредством обстоятельного анализа образцов фольклора, связанных с животноводством и земледелием, делает значимые выводы относительно их смысла и содержания.

Раздел «Обрядовый фольклор» включает четыре главы, посвящённые анализу магических жанров, семейного и траурного обрядового фольклора, свадебных песен, рассмотрены подвиды отдельных жанров обрядового фольклора. Учёный доказывает, что магические и семейные обрядовые формы возникли в результате древних мировоззренческих представлений и верований.

Понятие «Траурный обрядовый фольклор» является авторской научной формулировкой. Опираясь на теоретические положения мировой фольклористики, исследователь демонстрирует новаторский характер своей работы. Поэтому в казахском фольклороведении, в исследовании обрядового фольклора монография Шакира Ибраева имеет большое научное значение.

В книге «Казахский обрядовый фольклор» («Қазақтың ғұрыптық фольклоры») изложены важные теоретические положения отечественной и мировой фольклористики.

Ключевые слова: Ш. Ибраев, фольклор, мифологическое сознание, верования, синкретизм, синтез, обрядовый фольклор.

Автор туралы мәлімет:

Аймұхамбет Жанат Әскербекқызы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көш., 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57194569165>

Information about the author:

Aymukhambet Zhanat Askerbekkyzy, Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 K. Satpayev Str., Astana, Republic of Kazakhstan.

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57194569165>

Сведения об авторе:

Аймұхамбет Жанат Аскербекқызы, доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилёва, ул. К. Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57194569165>

Conflict of Interest.

There is no conflict of interest related to this article.

Мүдделер қақтығысы.

Мақалаға байланысты мүдде қақтығысы жоқ.

Конфликт интересов.

Нет конфликта интересов, связанного со статьей.